

معرفی اثری نادرالوجود و نفیس (خط ناخنی)

ابوالفضل عربزاده

دست گل چیدن کس نیست در اندیشه ما / غنچه ناخن شیر است گل بیشه ما

کلید هر علم و دانشی خط است، شاید از این جهت باشد که ابتدای دوران تاریخی و تمدن انسان‌ها را با پیدایش خط معیار کرده‌اند. دانشمندان و اندیشمندان کنجکاو علاقه‌مندان بدانند در کجا و چه موقع خط اختراع شده است. اگر چه تا حدودی پاسخ‌هایی به این مسئله داده شده، هیچ‌کس به طور قطع نمی‌داند که اولین خط و زمان ایجاد آن کی و در کجا بوده است. پیدایش خط، یکی از بزرگ‌ترین رویدادهای بشر و تمدن است. فرهنگ امروز ما انسان‌ها دارای ریشه‌های عمیق چند هزار ساله است و هزاران سال است که خط با فرهنگ بشر درآمیخته است. در حفاریات باستان‌شناسی پراچ‌ترین اشیاء که بدست می‌آید، سنگ نوشته‌ها یا اشیایی است که حاوی خط باشد. تاریخ خط در ایران و سیر تحول خوشنویسی و احوال و آثار خوشنویسان و سرگذشت تغییر خط و ذوق اقوام ایران اسلامی در آثار خطی و جلوه‌هایی از هنر خطاطی روی گچ‌بری‌ها، کاشی‌کاری‌ها و بناهای زیبا به نمایش درآمده همچنین کتاب‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و علوم و فنون و صنایع ظریف، بسیار گفته شده و در ضبط آثار و موارث فرهنگی درآمده است. [متأسفانه از آثار خطی، چهار قرن اول هجری جز معدودی باقی نمانده]. بسیاری از این آثار بر اثر ترک‌تازی مهاجمان و تعصب‌های مذهبی یا سوء حوادث مختلف از بین رفته است]. هنرنمایی خوشنویسان ایرانی علاوه بر زیبایی خط و جلوه‌های مخصوص آن، معمولاً واسطه ابلاغ مطالب و نکات معنوی هستند. اصولاً مسلمان‌ها به خط توجه زیادی می‌نمودند. در اسلام به ویژه در ایران، خط به عنوان یک رشته از هنرهای زیبا مورد استفاده مردم هنردوست ایران قرار گرفت و هنرمندان بلندآوازه‌ای پدید آمده‌اند که هنر را برای هنردوست داشتند و در این راه متحمل مشقات طاقت‌فرسایی شدند. در ایران که کانون خوشنویسی به

شمار می‌آمد، خط به صورت کامل‌ترین و زیباترین هنر تزیینی جلوه‌گر شد. روح زیباپسندی ایرانیان موجب گردید تا خط در بناها و فلزات، پارچه، سفال و چوب و... بر همه چیز خودنمایی کند و آن را زینت بخشد از خط و حروف آثاری زیبا و مستظرف همچون بسم‌الله را به شکل (قو) به تصویر کشیدند، این تصویر به ذهن خواننده متبادر می‌شود که برای یافتن درّ و گوهر باید چون (قو) در بحر الوهیت غوطه خورد و با گل و بوته شجره خاندان پیغمبر اسلام ۶ و نام مبارک ایشان را در گل‌ها به صورت جذّابی خوشنویسی کرده‌اند. دو بیت ناعلی مظهر العجائب را به صورت شیر ترسیم نموده‌اند، همچنین شهدان لا اله الا الله. عبارت تشهد را به صورت مردی که در حال تشهد نماز است به تصویر کشیده‌اند. حدیث مشهور مثل اهل بیتی کمثل سفینه نوح را به صورت کشتی شناور در اقیانوس نوشته‌اند و... هر کسی کم و بیش نمونه آنها را دیده است. خطاطان هنرنمایی‌های دیگری به وجود آورده‌اند که آثارشان جهانیان را به هنر و هنرنمایی‌های خود جلب نموده موجب تحسین عامه مردم است و اکنون زینت‌بخش موزه‌ها و کتابخانه‌های مهم دنیا می‌باشد. بی‌تردید هیچ چشمی نیست که از دیدار آنها لبریز از لذت و شگفتی نشده باشد. همان‌گونه که زبان فارسی به هند و چین و خاور دور و آسیای میانه و از جانی تا مصر و دیگر کشورها رفت، خط فارسی نیز به ناچار با زبان فارسی به دورترین نقاط جهان برده شد و نماینده تمدن و هنر ایران گردید. مایه کمال افتخار و سربلندی است، که خوشنویسان و استادان ماهر ایران اسلامی، زیبایی خط را به اوج خود رسانده‌اند تا جایی که مردم بعضی از کشورها مانند افغانستان، پاکستان و هندوستان این خط را در کشور خود رواج دادند و مورد تقلید قرار گرفت. چنان‌که می‌بینیم گذشته از آثار علمی دانشمندان و اندیشمندان ایرانی، اسلامی، آثار هنری خطوط و مرقعات، زینت بخش کتابخانه و مراکز فرهنگی کشورهای جهان قرار گرفته است.

خط ناخنی

مورخان، کتاب‌ها و مقالاتی بسیار راجع به خط نسخ، نستعلیق، شکسته و اقلام سته و خطوط گوناگون دیگر، نوشته‌اند و استادان بزرگ و مفاخر و اضعان خطوط و چهره‌های شاخص خطاطان مشهور و معروفی را که به فرهنگ و تمدن ملت‌ها و امت اسلام خدمت کرده‌اند در ضمن نمونه آثار آنها به جامعه معرفی و شناسانده‌اند، همچون کتاب آثار جاویدان خط، احمد نجفی؛ احوال و آثار خوشنویسان، دکتر مهدی بیانی؛ مرقعات خط؛ تاریخ مختصر خط، و بوستان خط و کتاب‌هایی دیگر، اما به خاطر ندارم نویسنده‌ای راجع به (خط ناخنی) یا خطاط خط ناخنی چیزی نوشته باشد. راقم سطور حدود سی و نه سال است که در خدمت کتابخانه‌های بزرگی بوده و بیش از دویست و پنجاه هزار جلد کتاب چاپی و خطی دیده و فهرست نموده‌ام. آری

چگونه سر ز خجالت برآورم بر دوست که خدمتی بسزا بر نیامد از دستم

باری، در این مدّت فقط دو برگ (خط ناخنی) در یک مجموعه نفیسی که در تملک یکی از بزرگ مردان قاجاریّه در طهران بود مشاهده کردم. آن مجموعه بسیار نفیس و گران بها بود. مَهرها روی گل پخته، روی

سنگ، کتاب‌ها روی چوب و پارچه، جلدهای تخته‌ای، فلزی، ضربی، سوخت و... واقعاً مجموعه کهن و فوق‌العاده ارزشمندی بود. صاحب آن مجموعه کم‌نظیر در آن میان با تعریف و تمجید، به این دو برگ خط ناخنی افتخار می‌کرد. معلوم می‌شود که استاد این خط نادر و اوراق خط ناخنی نادرالوجود و کم‌یاب است. خط ناخنی از عهده هر خطاطی برنمی‌آید و از میراث‌های ارزشمندی است که از انگلستان یک هنرمند و نابغه‌ای به ظهور می‌رسد که با زحمات و تمرین‌های مستمر و در حال آرامش روحی و آسودگی خاطر باشد تا بتواند به مدد الهی انگلستان خود را به جولان درآورد. خط ناخنی بیانگر گذشته درخشان علمی و فرهنگی هنری امت اسلامی است. خط ناخنی خود هنر محض است و خودگویای هنر خود. اهمیت خط ناخنی در آن است که بدون جوهر و مرکب با ناخن انگشت، خطی برجسته ترسیم می‌کند و اشعارش درس معرفت و اخلاق می‌آموزد و همین خصیصه بر غنای آن می‌افزاید. زیبایی خط توأم با مضامین و معارف معنوی و معانی و مفاهیم عالیه آن اعجاب‌آور و تحسین برانگیز است. کتاب خط ناخنی هم سنگ هزاران کتاب حرف، سخن و نقش هنری دارد که جز با ذوق عرفانی و هنری قابل درک و توصیف نیست.

باری نظر به خاک عزیزان خفته کن
تا مجمل وجود به بینی مفصلی
آن پنجه کمانکش و انگشت خوش‌نویس
هر بندی او فتاده به جایی و مفصلی

معرفی نسخه خط ناخنی

کد: $\frac{3}{7}$

عنوان نسخه: پندنامه سعدی به خط ناخنی.

گردآورنده: جلال الدین، فرزند محمد رمضان.

شماره دفتر کل: ۴۳۴۸۴.

تاریخ اهداء به کتابخانه: ۱۳۷۱/۸/۲.

اهداء کننده: حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی (ره).

تاریخ تألیف: حدود قرن ده، یازده هجری.

موضوع: مواظ و اخلاق.

زبان: فارسی.

تعداد برگ و صفحه: ۸۳ صفحه مُجدول مُسطّر با کمند.

خامه چون سازد حدیث ریزش دستش رقم می‌شود در جدول مسطر روان آب طلا

در هر صفحه چهار یا پنج سطر و در هر سطر یک مصرع نوشته و لابه‌لای سطور طلالاندازی شده است.

تعداد کل سطور: ۳۷۱ سطر.

اندازه کتاب: ۲۱×۳۵ سانتی‌متر

نوع خط: ناخنی برجسته، بدون مرکب، با تزیین و تذهیب طلاکاری و تحریر (طلاکاری روی بعضی خطوط محو شده است).

نوع کاغذ: الوان با هفت رنگ مختلف و نقاشی شده و تزیین به سفیدآب و شنجرف با زمینه لاجوردی است، به علاوه از کمند و جدول معمول، جدول دیگری در حاشیه رسم شده که محیط بر کمند اول است و در داخل آن با گل برگ‌های زرین مذهب نموده‌اند، کمنداندازی‌ها با خطوط نازک مشکی و طلائی آراسته شده، تمام صفحات منقوش هر صفحه به رنگی و تصویری با مرکب الوان ترصیح و نقاشی شده است. در داخل کمند نقش گل و بوته، و بلبل و پرندگان، آهو و شیر و دیگر حیوانات با تصویر از چپ و راست در مقابل یکدیگر به صورت زیبا و رنگ‌های مختلف نقاشی نموده است.

نوع جلد

جلد کتاب ضربی^۲ فرسوده روی مقوای ضخیم است، چرم بعضی گوشه‌های جلد از بین رفته، روی جلد دارای متن و حاشیه است. متن مزین به نقوش هندسی با گل و برگ‌های هنری و طلاپوش بوده و در چهار گوشه آن نقش چهارشمسه مذهب منقوش است و در کتیبه پیشانی جلد آثار و نوشته‌هایی بوده که محو شده است. احتمالاً عنوان نسخه باشد. در حاشیه روی جلد جدولی به عرض سه سانتی‌متر با گل و بوته ترسیم شده بود که از بین رفته، فقط آثاری از آن باقی مانده است. اندرون جلد تیماج عنابی با گل و بوته ضربی بسیار زیبا منقش است. عطف کتاب با پارچه نیلی رنگ که مربوط به اصل نسخه نیست صحافی جدید شده و شیرازه اوراق کتاب از هم گسیخته نیاز به صحافی و مرمت دارد و استاد ماهر را جهت ترمیم می‌طلبد.

تاریخ ترقیم: حدود قرن دهم.

نام کاتب: جلال‌الدین، فرزند محمد رمضان^۳.

آغاز کتاب

رب یسر و تمم بالخیر، بسم الله الرحمن الرحیم،
کریما، ببخشا[ی] بر حال ما
که هستیم اسیری کمندی هوا

انجام

منه دل بر این دهر ناپایدار
زسعدی همین بس ترا یادگار

پندنامه شیخ رحمة‌الله، به خط ناخنی، به موجب فرمایش سردار صاحب والا درجت (سردار لعل سنگه جی)^۴ ترقیم نموده شد، کتبی فقیر جلال‌الدین ولد محمد رمضان.

اشاره به نسخه

شرح چگونگی ترقیم خط ناخنی را بیان نظر اهل فن می‌طلبد تا حق هنرمندان ایران اسلامی و این هنر فراموش شده را به خوبی توضیح دهد و تبیین نماید. آنچه از لابه لای بعضی اوراق جدا شده این کتاب بر

می آید احتمالاً باید اینگونه باشد: ابتدا ناخن انگشت سبابه و شست را می گذارند از حد معمول بزرگ تر شود. آن گاه کاغذ بسیار نازک و ظریف و نمناک را بین ناخن انگشتان سبابه و شست گرفته شروع به نوشتن می نمایند. به طوری که کاغذ پاره نشود و نوشته برجسته گردد. سپس آن کاغذ ظریف نوشته را روی یک برگ کاغذ معمولی می چسبانند. پس از آن این دو برگ را روی یک برگ دیگر تا آن که به ضخامت تقریباً یک میلی متر گردد. آن گاه صفحه دیگر را به همین ترتیب ترسیم می کنند. وقتی تمام شد این دو صفحه را که حدود سه میلی متر ضخامت دارد به هم الصاق نموده یک برگ حساب می شود و سپس روی خطوط برجسته را طلاپوش و صفحات را به الوان مختلف با نقوش زیبا مذهب، مرصع، منقش تحریر یا تشعیرسازی و حل کاری، زرافشان غبار و ... و تزیین نموده، ته بندی، دوخت و دوز، صحافی و تجلید می نمایند. چنانکه این نسخه را تزیین نموده اند.

اشاره‌ای به موضوع کتاب: بی شک و بی اغراق، زیبایی خط و خوشنویسی، توأم با سلامت و معنویت موضوع، در میان دیگر هنرهای اسلامی سرآمد است. بُعد معنوی خط، حاکم بر روح و روان نویسنده گان و خطاطان بزرگ ایران اسلامی است، آنها خود متوجه بوده و هستند که سر و کارشان با چه معانی و مفاهیم عالیه‌ای است و توجه به مضمون مکتوب خود داشته‌اند، قطعاتی که انتخاب می کردند دارای خصوصیات علمی، ادبی، اخلاقی در میزان برتری بوده است، این مطلب را لطایف مضامین و معارف معنوی (پندنامه سعدی به خط ناخنی) کاملاً به اثبات می‌رساند، یعنی جمال ظاهری و جذایت و زیبایی خط، توأم با کمال معنوی، قطعات آموزنده خط و لذت بیننده را دو چندان می‌نماید و اثری جاودانه دارد. موضوعی را که ترسیم کننده انتخاب نموده است. پند و اندرز و نصیحتی است برگرفته از گفتارهای افصح المتکلمین، مصلح الدین شیخ سعدی شیرازی که پند و اندرز و شیرینی گفتارش در دل تمام مردم ایران و فارسی زبانان جهان جای گرفته است و خطاطان و هنرمندان گزیده‌ای از آن گفتارها را در قطعات و مرقات در شاه کارهای خط و تذهیب ارائه کرده و در گنجینه آثار مکتوب جهان به یادگار نهاده‌اند. گردآورنده این کتاب بیش از بیست موضوع اخلاقی را از گفته‌های سعدی؛ انتخاب نموده است. برای دوری از اطاله کلام، عناوین موضوعات و اولین بیت ترسیم شده را ارائه می‌نماید و آخرین موضوع را به تمامی می‌آورد.

۱. مناجات و مدح رسول اکرم

که هستیم اسیر [ی] کمند [ی] هوا

کریم‌ا به بخشای بر حال ما

۲. مواظ

مزاج تو از حال طفلی نگشت

چهل سال عمر عزیزت گذشت

۳. کرم داری

دلا هر که بنهاد خان کرم بشد نام دار جهان کرم

۴. سخاوت

سخاوت کند، نیک بخت اختیار که مرد از سخاوت شود بختیار

۵. مذمت بخل و ذم بخیل

اگر چرخ گردد به کام بخیل ور اقبال باشد غلام بخیل

۶. تواضع

دلا، گر تواضع کنی اختیار شود خلق دنیا ترا دوستدار

۷. مذمت متکبر

تکبر نکن زینهار ای پسر که روزی ز دستش در آبی بسر

۸. مدح علم و علما

بنی آدم از علم یابد کمال نه از حشمت و جاه و مال و منال

۹. ذم جهل و مذمت جاهلان

دلا گر خردمندی و هوشیار مکن صحبت جاهلان اختیار

۱۰. عدل و اجرای عدالت

چو ایزد ترا این همه کام داد چرا بر نیاری سرانجام داد

چو عدل است پیرایه خسروی چرا عدل را دل نداری قوی

۱۱. مذمت ظلم و ظالم

اگر خواهی از نیکبختی نشان درِ ظلم بندی بر اهل جهان

۱۲. قناعت

دلا، گر قناعت بدست آوری در اقلیم، راحت کنی سروری

۱۳. عبادت و اطاعت

به آب عبادت وضو تازه دار که فردا ز آتش شوی رستگار

۱۴. تقوا و پرهیزکاری

ز تقوی چراغ عمل برفروز که چون نیک‌بختان شوی نیک روز

۱۵. ترک هوا و هوس

مکن نفس اماره را پیروی که ناگه گرفتار دوزخ شوی

۱۶. مذمت دروغ گوئی

کسی را که ناراستی گشت کار کجا روز محشر شود رستگار

۱۷. مدح صبر و صبوری

ترا گر صبوری بود دوستدار بدست آوری دولت پایدار

۱۸. وفا به عهد و پیمان

دلا، در وفا باش ثابت قدم که بی سکه رایج نباشد درم

۱۹. سپاس و تشکر

کسی را که باشد دل حق شناس نشاید که بندد زبان سپاس

۲۰. شور عشق و می مصفا

بده ساقیا، آب آتش لباس که مستی کند اهل دل التماس

۲۱. عبرت گرفتن از روزگار و مردم که آن آخرین قطعه از پندنامه است و تمام آن اشعار را ارائه می‌نماید:

نگه کن در این گنبد زرنگار	که سقفش بود بی‌ستون استوار
سراپرده چرخ گردنده بین	در او شمع‌های فروزنده بین
بود حالشان پیش روشن نظر	به مردم به نوعی دگر جلوه‌گر
یکی پاسبان، یکی پادشاه	یکی تا جدار و یکی دادخواه
یکی بر حصیر و یکی بر سریر	یکی در پلاس و یکی در حریر
یکی بینوا و یکی مالدار	یکی بی‌مراد و یکی کامکار
یکی را عنا و یکی را غنا	یکی را بقا و یکی را فنا
یکی شادمان و یکی دردمند	یکی کامران و یکی مستمند
یکی تاجدار و یکی باجدار	یکی سرفراز و یکی خاکسار
یکی تندرست و یکی ناتوان	یکی سالخورده و یکی نوجوان
یکی نیک خُلق و یکی تندخوی	یکی بردبار و یکی جنگجو
یکی در صواب و یکی در خطا	یکی در دعا و یکی در دغا
یکی در جهان جلالت امیر	یکی در کمند حوادث اسیر
یکی در گلستان راحت مقیم	یکی با غم و رنج و محنت ندیم
یکی را فروزنده شمع طرب	یکی را زغم، روز روشن چو شب
یکی را برون رفته ز اندازه مال	یکی در غم نان و خرج عیال

یکی چون گل از خرمی خنده زن	یکی را دل آزرده خاطر حزن
یکی را شب و روز مصحف بدست	یکی خفته در کنج میخانه مست
یکی بر در کعبه مسماروار	یکی در ره کفر، زَنّار دار
یکی نیک کردار نیک اعتقاد	یکی غرق در بحر فسق و فساد
چو کردند پیراهن عمر چاک	کشیدند سر در گریبان خاک
از این پس مکن تکیه بر روزگار	که ناگه برآرد ز جانان دمار
مکن تکیه بر ملک و جاه چشم	که پیش از تو بودند و بعد از تو هم
مکن تکیه بر تخت فرماندهی	که ناگه چو فرمان رسد جان دهی
مکن شادمانی به گنج و خدم	که ناگه شود یک بیک منعدم
مکن تکیه بر زندگانی خویش	که دانسته؟ جاودانی خویش
مکن بد، که بدبینی ای یار نیک	نمی‌روید از تخم بد، بار نیک
چنان نام و ناموشان شد به یاد	که هرگز کسی ز آن نشانی نداد
منه دل بر این منزل جانستان	که در وی نه بینی دل شادمان
منه دل بر این دهر ناپایدار	ز سعدی همین بس ترا یادگار

باری، اهمیت هنری این نسخه که در لطافت و خوش‌اندازی حروف اعجاز کرده، موجب این طول و تفسیر گردید، شایسته بود این نسخه و دیگر نفایس کتابخانه زودتر معرفی می‌شد. بر اهل اطلاع معلوم است مانع این کار به خاطر مشکلات و محدودیت‌های کتابخانه بوده است. اکنون توفیقی به دست آمده ریاست محترم کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی حضرت حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای رسول جعفریان، دام توفیقانه.

از حسن ظنی که به این حقیر داشت درخواست مقاله‌ای در معرفی نفایس خطی کتابخانه جهت نشر در

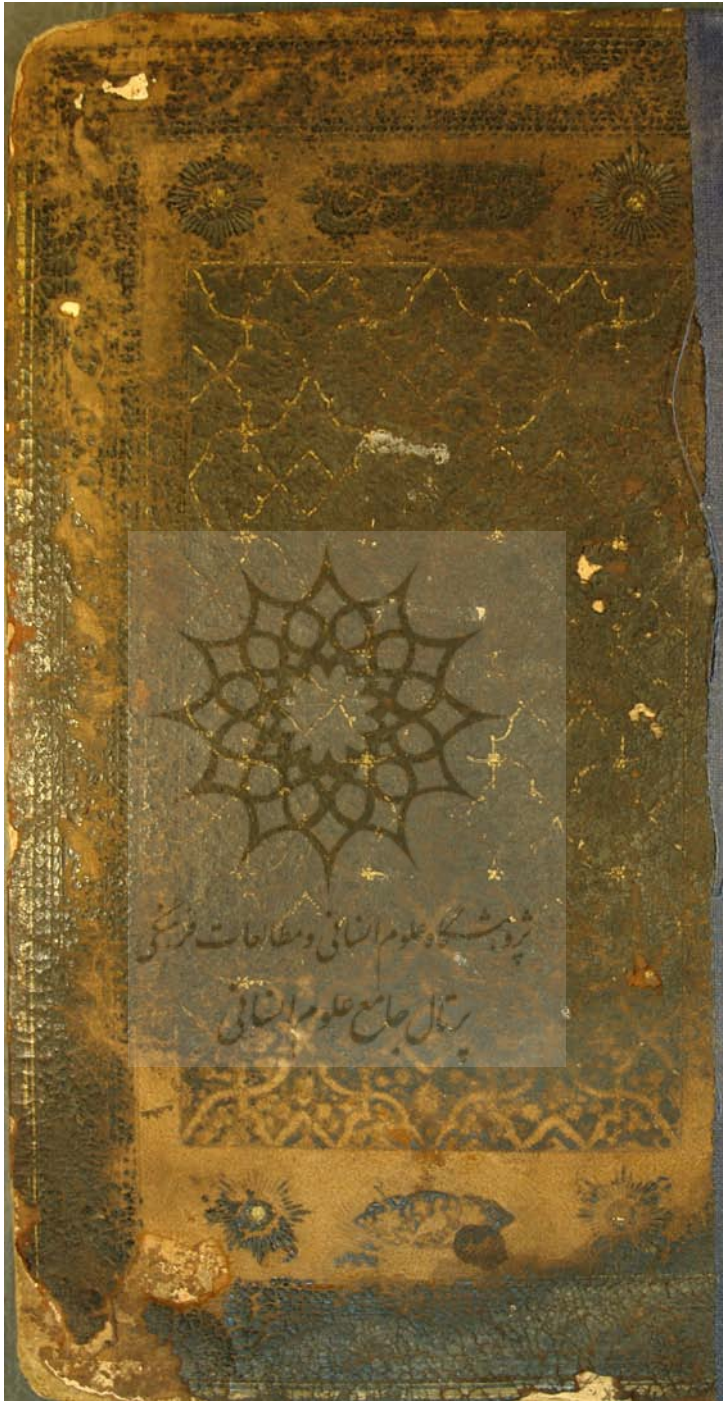
فصلنامه وزین و گرامی پیام بهارستان نمودند و این امکان فراهم گشت که بعضی نفایس علوم و فنون را به صورت مقاله معرفی نماید. باشد که محققین با تحقیق و توضیح بیشتری آنها را احیاء نمایند. انشاءالله.

قم - ابوالفضل عربزاده

۱۳۸۸/۲/۷

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- یکی از امهات آثار طبی مربوط به تاریخ علم و زبان ایرانی و از بهترین نمونه نثر قدیم و قدیمی‌ترین نسخه موجود در زبان فارسی کتاب (الابنیه عن حقایق الادویه) تألیف موفق‌الدین منصور علی هروی است که مابین سنوات ۳۵۰ تا ۳۶۶ هجری تألیف شده و نسخه‌ای از این کتاب به خط اسدی طوسی (شاعر) که در سال ۴۴۷ کتابت شده، باقی مانده است (یعنی بیش از هزار سال از تألیف آن و نزدیک به هزار سال از کتابت آن می‌گذرد و حدود یکصد و پنجاه سال قبل در اروپا به زبان آلمانی ترجمه و چاپ شده، در ایران در سال ۱۳۴۶ به تصحیح احمد بهمنیار و کوشش حسین محبوبی اردکانی دانشگاه تهران چاپ و منتشر نموده است (ر.ک: مقدمه‌الابنیه). اخیراً دکتر اکبر ایرانی مدیر مسئول مرکز میراث مکتوب با همکاری استاد ایرج افشار، مژده تجدید چاپ آن کتاب را داده‌اند. آقای دکتر احمد مهدوی دامغانی، در مقاله‌ای مستدل، نام این کتاب را «الابنیه عن حقایق الادویه» می‌داند؛ یعنی به تقدیم نون بر با همچنین در آن مقاله با دلیل روشن و برهان قاطع تشیع علوی اثنا عشری ابومنصور موفق‌الدین علی هروی را به اثبات می‌رساند. ر.ک: گزارش میراث، شماره ۲۷ - ۲۸، ص ۴.
- ۲- جلد ضربی، عبارت از میشنی است (پوست گوسفند) که در قدیم پس از آماده سازی روی آن را به وسیله کوبیدن با ابزار مخصوص فلزی نقوش برجسته‌ای منقش می‌نمودند.
- ۳- در کتب تراجم و شرح حال و آثار خطاطان و فهارس نسخ خطی که در اختیار بود، هرچه تفحص نمودم، نشانی از این کاتب زرین‌دست و زندگانی او نیافتم. به احتمال قوی این خطاط زبردست خود نقاش و تذهیب‌گر نیز بوده است.
- ۴- با تحقیقی که به عمل آمد از این سردار اطلاعی نیافتم که زندگی و منطقه حکم‌رانی او در کجا بوده است. آنچه از نام او به دست می‌آید (سردار لعل سنگه‌جی) احتمالاً از مردم فرامرز خراسان بوده است. والله اعلم.

پیام بهارستان / ۲۵، س ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸

